

výzkumu společenských věd v sedmé i osmé pětiletce. Na řešení jednotlivých úkolů zahrnutých v tomto plánu se podílí řada vědních oborů a společenskovědních pracovišť, nejen socialistických.

To na jedné straně přispívá k mnohostrannému poznání různých stránek problematiky společenského vědomí, ale na druhé straně to přináší i některé problémy. Ty plynou z toho, že každá ze společenských věd uplatňuje ve výzkumu své specifické přístupy, akcentuje rozdílné aspekty, stránky, části apod.

Společenské vědomí je zkoumáno převážně z hlediska jeho stavu a struktury, již méně je zkoumána jeho dynamika, rozpornost, působení určujících faktorů a jejich složité zprostředkování. Dále je zkoumáno podle jednotlivých forem, sfér, úrovní, typů, stavů apod. V jiných případech jsou zkoumány jen některé jeho dílčí rysy.

Dosud tedy převažuje parciální výzkum společenského vědomí. To značně komplikuje možnosti poznání podstatných souvislostí jeho utváření i získání takových poznatků, jež by mohly být efektivněji využívány při cílevědomém řízení procesů formování jeho nové kvality.

Společenské vědomí není jen sumací sfér, forem či úrovní vědomí ani součtem vědomí sociálních celků či jednotlivců. Představuje ve svém celku specifický dynamický systém, vyznačující se relativní samostatností ve vztahu k dalším společenským oblastem. Jednotlivé jeho komponenty jsou vůči sobě i vůči celku ve složitém komplementárním vztahu, při dlouhodobě působící a určující úloze těch forem vědomí, které vyjadřují základní životní procesy (zejména ekonomické a politické vědomí). Jednotlivé komponenty se vyznačují rozdílnou vahou v závislosti na konkrétní historické situaci.

V souladu se svou specifikou se sociologie orientuje na poznání vědomí reálných sociálních nositelů. Tedy vědomí, jež existuje u reálného člověka či sociální skupiny a v němž se prolínají a vzájemně na sebe působí všechny formy, druhy či sféry, jejichž vyčlenění je smysluplnou abstrakcí pro vědeckou analýzu či didaktické potřeby výuky, ale jež nelze takto vydělovat při konkrétním empirickém výzkumu. V něm usilujeme o poznání vědomí, které vzniká na základě aktivního odrazu všech společenských i psychických procesů lidského života, reflektuje tedy konkrétní způsob života lidí v daném období.

Ve výzkumu společenského vědomí vykonala sociologická pracoviště a českoslovenští sociologové za uvedené období nemalý kus práce jak při řešení teoreticko-metodologických otázek, tak ve vlastním empirickém výzkumu. Prezentovat v určitém zobecnění celou tuto problematiku je zde prakticky nemožné.

Již v předcházejícím období poukazovala některá pracoviště na to, že reálně existující vědomí sociálních subjektů, které je předmětem sociologického zkoumání, je historicky vzniklou směsicí všech forem vědomí a že tedy nemůžeme očekávat, že v tomto vědomí jednoznačně působí jen ta či ona forma. Reálný stav vědomí, pohled na svět, jeho hodnocení zahrnuje individuální empirické zkušenosti a zkušenosti nejbližších pospolitostí i v té či oné míře osvojené teoretické koncepci.

Na současné běžné vědomí lidí¹⁾ mají výraznější vliv empirické, zejména individuální zkušenosti než v té či oné míře osvojené teoretické koncepci. Jeho stav ovlivňují i takové vlastnosti, jako je apriorní skepticismus, kriticismus, prakticismus, etnocentrismus, ale i určitá nekomplexnost či nevyrovnanost atp.

Reálný stav vědomí sociálních subjektů naší společnosti je výrazně ovlivněn stavem politického systému a projevuje se v něm zvýšená kritičnost. Lidé sice respektují a oceňují obecné a perspektivní hodnoty socialismu, avšak roste kritičnost a nesouhlas se způsobem jejich naplňování.

1) Tento pojem, jímž někteří autoři označují vědomí reálných sociálních subjektů, užíváme, aniž bychom chtěli znovu vyvolávat diskuse, nakolik je výstižný.

Pod vlivem růstu naléhavosti řešení globálních problémů a frekvence jejich publikování začíná se ve vědomí lidí projevovat nedostatečná identifikace třídních rozdílů a do popředí vystupuje povědomí diferencí podle jejich znaků.

Na základě dostupných poznatků naší sociologické fronty by jistě bylo možné specifikovat a upřesnit další rysy běžného vědomí. Jejich naznačení mělo jen přiblížit rozpornost současného běžného vědomí.

Vědomí reálných sociálních subjektů není pouhým pasívním odrazem objektivních podmínek a procesů života. Na jeho utváření má vliv celá řada dalších faktorů a zprostředkujících vlivů.

Zkušenosti individuem získané v bezprostředním i širším sociálním prostředí i v kontextu celospolečenského a světového rozvoje patří k základním, dosud ne zcela doceněným formativním faktorům. V utváření společenského vědomí se vzájemně prolínají zkušenosti osobní i zprostředkované. Jako faktory tohoto zprostředkování vystupují zejména rodina, škola, sdělovací prostředky a další instituce, včetně pracovních kolektivů, politických, společenských a zájmových organizací.

Vědomí a faktory jeho formování v období přestavby představují novou kvalitu pro sociologické zkoumání. Půjde o soustavné upřesňování obsahu běžného vědomí a poznání, jak vstupuje do života lidí.

Máme-li naplnit tezi podtrženou již v úvodu, tedy změnit vědomí lidí jako jednu z rozhodujících podmínek přestavby, nemůžeme přehlížet jeho stav. Musíme znát myšlení lidí, všechno co očekávají od přestavby, i to, jak na jednotlivá opatření k ní směřující reagují a jak ve změněných podmínkách jednají, neboť jakýkoli společenský záměr může být uskutečněn jen tehdy, stane-li se součástí potřeb a zájmů jedinců i celých (z hlediska cíle rozhodujících) sociálních skupin.

Aktuálním požadavkem kladeným před sociologickou frontu při výzkumu společenského vědomí je i přehodnocení dosavadních přístupů k poznání jeho stavu. Dlouhodobě jsme dosud hledali potvrzení tendencí o jeho homogenizaci – na bázi osvojení si socialistických ideálů a hodnot, vycházejíce z tvrzení o rostoucí morálně politické jednotě lidu. Ve výzkumech jsme sice zjišťovali i negativní tendence, ale nevěnovali jsme jim náležitou pozornost nebo, jako ještě v ne tak dávne minulosti, jsme je označovali za „přežitky minulosti“.

V oblasti společenského vědomí zjišťujeme, že toto vědomí je různě diferencováno, a to takovým způsobem, jež překračuje jednotlivé třídy, vrstvy i skupiny a jakoby „smazává“ hranice mezi nimi. Pozitivní i negativní prvky ve vědomí se často vyskytují u příslušníků všech tříd a vrstev socialistické společnosti.

Poznání stavu vědomí reálných sociálních nositelů nezbytně vyžaduje respektovat jeho rozpornost a realistické docenění míry divergentních a negativních jevů. To tím spíše, že pod vlivem politiky přestavby dochází ve společnosti k aktivizaci politického myšlení i v tom smyslu, že mnohem větší frekvenci zde reálně získávají i jiné politické názory a ideologické koncepce; neboť tato aktivizace má jak pozitivní socialistický obsah, tak naopak i negativní protisocialistickou orientaci.

Otázky obsahu vědomí a jeho změn v souvislosti s ekonomickou formou a demokratizací politického a společenského života se stávají stále více aktuálními nejen u nás, ale ve všech zemích socialistického společenství a poskytují tedy široký prostor pro jednání sekce.

Diskuse se zaměřila na významné sociologické problémy a dotýkala se většinou hlavního tématu. Odrážela se zde ovšem skutečnost, že centrem zájmu většiny výzkumných prací je spíše problém struktury společenského vědomí, nikoli proces jeho formování a utváření. Vedle úvah teoretického charakteru, zabývajících se problémem v komplexnějším pohledu, zde odezněly i zkušenosti a úvahy metodologického charakteru i konkrétní výsledky vědeckovýzkumné činnosti.

Analýze byly podrobeny samotné základní pojmy – šlo o skutečnost, že nezřídka je zaměňováno socialistické společenské vědomí za vědomí existující v socialistické společnosti. Poukázáno bylo i na skutečnost, že probíhající změny ve společnosti vedou k tomu, že klasická kritéria toho, co je, a co není socialistické v mnoha případech již neplatí, že do socialismu jsou integrovány i jevy dříve považované za neslučitelné s jeho základními principy výstavby. Nová kritéria však existující teorie socialismu zatím nenabízí, což vytváří obtížné podmínky pro analýzu utváření socialistického společenského vědomí.

Většina vystupujících kladla důraz na otázku poznávání dnešní společnosti a procesů ve vědomí občanů, které jednak odrážejí probíhající proces přestavby společnosti, jednak jsou jedním z předpokladů úspěšné realizace tohoto objektivně nutného procesu. Myšlenka s. Jakeše, že „soudobý socialismus musí v první řadě poznávat sám sebe“, vyslovená 13. 4. 1988 na aktivu na Vysoké škole politické ÚV KSČ, má pro československou sociologii zásadní význam. Jde do jisté míry o rozvedení revoluční teze J. Andropova, uvedené v jeho článku ke stému výročí úmrtí K. Marxe, že ne vždy známe společnost, v níž žijeme. Jako revoluční lze tuto tezi označit proto, že v době, kdy byly vyslovena, měla až kacířský charakter, odporovala tezí doby stagnace.

Jednání sekce poukázalo na skutečnost, že dynamika socialistického společenského vědomí a faktory jeho utváření nejsou dostatečně zkoumány. Hlavní důraz a většina vědeckovýzkumných kapacit je stále zaměřena na zkoumání stavu vědomí a jeho struktury. Adekvátním způsobem nejsou rozpracovávány teoreticko-metodologické otázky zkoumání dynamiky společenského vědomí, málokdy jsou rozpracovávána konkrétní doporučení pro jeho další utváření, formování. Přitom i tento závažný úkol byl před společenské vědy s. Jakešem postaven na již zmíněném aktivu na VŠP ÚV KSČ.

V souvislosti s utvářením socialistického společenského vědomí se diskuse dotkla i otázky politického vědomí, politické kultury a politické socializace jako procesu osvojování si politické kultury, vyúsťujícího v uvědomělou participaci na určitých aktivitách.

Zejména v souvislosti s vědomím mládeže bylo v diskusi poukázáno na nezbytnost analyzovat její vědomí společně s faktory, které je také v podstatné míře utvářely. Znamená to provést analýzu objektivního společenského vývoje v sedmdesátých a osmdesátých letech, pozitivních i negativních vývojových tendencí. Dnes se ukazuje, že prvky stagnace v ekonomice, zaostávání ve vědeckotechnickém rozvoji, řada negativních jevů v kádrové práci, vývoji životního prostředí, zdravotní situaci, sociální péči apod. utvářely vědomí, zejména mládeže, negativním směrem. Výrazně pozitivní vliv lze naopak zaznamenat u myšlenek přestavby a obnovení leninských principů socialismu v SSSR. Jak ukázaly i výsledky konkrétních empirických výzkumů, jsou vlastní i zprostředkované zkušenosti z objektivní společenské situace, spolu s rodinou, základními faktory utváření světonázorové orientace člověka.

Vraceli jsme se ovšem v diskusi i dále než do sedmdesátých let, až k vývoji krátce po Únoru, kdy docházelo k přebírání statických stalinských modelů socialismu ve společenských vědách. Důsledky takového přebírání do našich podstatně odlišných podmínek nejsou dosud zevrubně analyzovány.

Několik příspěvků bylo věnováno otázkám výzkumu veřejného mínění. Kriticky bylo analyzováno nedostatečné rozvíjení teorie veřejného mínění v socialistické společnosti i jeho výzkumu, setrvání u „osvědčených metod“. Větší pozornost by bylo třeba věnovat rozvíjení nových technik, adekvátních povaze tohoto fenoménu, ať již se jedná o využití pozorování, analýz utváření veřejného mínění v malých sociálních skupinách apod. Přes uvedené skutečnosti je však v posledních letech kladen na výzkum veřejného mínění značný důraz a získané údaje jsou široce využívány řídicími orgány a v nemalé míře i zveřejňovány. Vyskytly se i hlasy o jakési „konjunktře výzkumu veřejného mínění“, upozorňující ovšem oprávněně na to, že hranice mezi „klasickým“ sociologickým výzkumem a výzkumem veřejného mínění není možné jasně stanovit. Není ani možno rozhodovat o tom, o jaký typ výzkumu jde, jen podle názvu instituce, která jej provádí.

Zveřejňování výsledků práce sociologů staví před nás kvalitativně novou situaci. Jak bylo v diskusi uvedeno, dostáváme se tak od analýzy společenského vědomí a analýzy jeho utváření přímo do role těch, kdo toto vědomí utvářejí. To před sociology staví značnou morální i politickou odpovědnost, s níž bude nutno se vyrovnat.

Diskuse se týkala i dalších otázek – tak například problematiky názorového pluralismu jako dříve nepoužívaného pojmu a potřeby toho, aby podobná mnohost názorů vyúsťovala v akční jednotu činů, nikoli jen v opakované a vyčerpávající diskuse. Seznámili jsme se s hlavními výsledky výzkumů religiozity a s novátorskou filozofií konkrétní výzkumné akce, vycházející z pojetí participativní sociologie. Toto nové pojetí výzkumu se snaží překonat některá omezení dotazníkové techniky. Respondent, laik, se v této koncepci stává spolutvůrcem hypotéz sociologického výzkumu, z pouhého objektu zkoumání se stává aktivním, tvůrčím činitelem.

Na narušení procesu utváření socialistického společenského vědomí ukázaly konkrétní výsledky z oblasti zkoumání negativních jevů a jejich prevence. U části lidí se projevuje názor o rentabilitě trestné činnosti, o tom, že se vyplácí. Je tak oslabeno přesvědčení o neodvratitelnosti trestu, o přiměřenosti trestního postihu.

Zabývali jsme se i vlivem hudby, zejména artificiální, jako jednoho z významných faktorů utváření vědomí člověka. Poukázáno bylo zejména na kultivaci smyslového vnímání, rozvoj tvůrčích schopností, posilování řádu ve vědomí i pocitu odpovědnosti.

* * *

Přesto se jednání sekce zabývalo některými tradičními diskusními otázkami (vztah bytí a vědomí, obecné sociologie a historického materialismu), přineslo i nové poznatky. Za podstatné můžeme považovat především vyzdvížení potřeby komplexního, na solidní teoretické i metodologické bázi založeného zkoumání nejen stavu a struktury, ale i dynamiky a faktorů utváření socialistického společenského vědomí. Stejně jako v první sekci bylo poukázáno na souvislost řady negativních jevů z uplynulých let, které se nyní odrážejí ve společenském vědomí. Nastolena byla i otázka potřeby vyšší aktivity sociologie jako vědy směrem k potřebám společnosti, řídicích orgánů i veřejnosti. Tyto skutečnosti kladou nároky na odpovědnost, kvalitu i intenzitu práce všech sociologů v ČSSR.

Ivan Tomek

Sekce „Úloha mladé generace v procesu společenské přestavby“

Mládež – faktor procesu přestavby socialistické společnosti

(Úvodní referát P. Saka)

Poznání úlohy mladé generace v procesu společenské přestavby a naplňování této úlohy ve společenské praxi je do značné míry závislé na poznání podstaty společenské přestavby. Doposud převažuje charakteristika přestavby jako procesu, jehož cílem je odstranit ze života společnosti jevy, které se přežily a jsou pro další vývoj společnosti disfunkční. Takové vymezení však není komplexní a všímá si spíše současných důsledků určitých společenských procesů než jejich příčin. Jevy, jako je formalismus, byrokratismus, administrativně direktivní způsob řízení ekonomiky a dalších oblastí života společnosti, odcizení pracujících v pracovním procesu a občanů v řízení společnosti, nepochybně vedou ve svém úhrnu ke stagnaci společnosti a jsou v tomto smyslu přežitě. To je však pouze jevová rovina společenských procesů, které jsou historicky založeny a podmíněny.

Současná konkrétně historická situace pouze vyostřila rozpornost těchto jevů, které však nevznikly v posledním období, ale ve své zárodečné podobě byly založeny v sociálním systému v jeho počátcích – v období naší socialistické revoluce.

Jejím smyslem byla pozitivní negace kapitalistických společenských vztahů, které měly být nahrazeny socialistickými společenskými vztahy. Prvá část historického úkolu negace kapitalistických společenských vztahů byla splněna, druhá náročnější úloha nastolení socialistických společenských vztahů byla splněna jen částečně.

Jednou z příčin byl rozpor mezi reálným a formálním zespolečněním výrobního procesu s následnou byrokratizací řízení a odcizení pracujících [Matušík 1988]. Tento rozpor a jeho důsledky ve vývoji společnosti měly i své mezinárodně politické aspekty, především návaznost na konkrétně historickou etapu vývoje socialismu v SSSR, která byla poznamenána deformacemi leninských principů výstavby socialismu.

Nové společenské vztahy – ideologické, politické, právní atd., které bylo možné prosazovat centrálně a direktivně, se neutvářely jako nadstavba nových výrobních vztahů, ale jako jejich předvoj, který intervenoval do utváření nových výrobních vztahů a do jejich osvojování pracujícími. V důsledku toho se dostatečně nevytvářely instituty, sociální mechanismy a normy, které by pracujícím umožňovaly realizovat své zájmy vyplývající z nových společenských vztahů jak v práci, tak v rozhodování o věcech veřejných. Reálná účast pracujících, především však dělnické třídy na moci byla mnohdy nahrazena symbolickou účastí.

Literatura

- Matušík, Z.: *Celostní charakter procesů zespolečnění a přestavba*. Nová mysl 1988, č. 7–8.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1980.
Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.
Sak, P.–Čermáková, M.–Hudeček, J.–Mansfeldová, Z.–Navarová, H.–Gatnar, L.: *Prognóza sociálního rozvoje mládeže*. ÚFS ČSAV 1987.
Valenta, F.: *Únor 1948 v socialismu a společenských vědách*. Politická ekonomie 1988, č. 2.
Valenta, F.: *Ekonomická teorie v přestavbě*. Nová mysl 1987, č. 10.